

УДК [904.5: 355-055.2](477.75)“652”

Фіалко О. Є.

СКІФСЬКІ АМАЗОНКИ В КРИМУ

Статтю присвячено поховальним комплексам жінок зі зброєю на теренах сучасного Криму за скіфської доби. Могили розосереджені всією територією півострова. Серію відрізняє велика ступінь достовірності через добрий стан збереженості могил. Усі поховання є підкурғанними. Розглянуто висотні показники і конструктивні особливості насипів. Основні поховання у насипах суттєво превалюють. За конструкцією усі могили розподілено на п'ять типів. Жінки репрезентують практично всі вікові групи, визначені у понад 50 % випадків. Огляд поховального обряду амазонок засвідчив поєднання загальноскіфських та оригінальних місцевих рис. Набори заупокійного супроводу войовниць доволі скромні, проте вони завжди містять елементи паноплії. Дату цих поховань визначають у межах V–IV ст. до н. е.

Ключові слова: амазонки, поховання, обряд, інвентар, Крим, скіфська доба.

Коли йдеться про скіфських амазонок, зазвичай їхню присутність співвідносять із теренами класичної Скіфії – тобто степовою її частиною [23; 24; 25; 28; 39 та ін.]. Проте вже добре відомо, що поховальні комплекси озброєних жінок зафіксовано на різних територіях Європейської Скіфії – в лісостеповому Придніпров'ї [2; 3; 32], Подонні [21; 18; 5; 6; 40; 7; 14; 36], Придністров'ї [19; 22; 31]. Є вони і на теренах Кримського півострова. Однак при тому, що останнім часом скіфські пам'ятки цього регіону активно вводять до наукового обігу [8–13], поховальні комплекси амазонок залишаються загublеними або «розмитими» серед решти поховань. Отже, серія кримських комплексів амазонок досі є найменш вивченою.

До серії могил кримських войовниць залучено 17 комплексів, розосереджених територією Криму (рис. 1). Пограбованими виявились чотири могили і ще одна постраждала частково (більша її частина збереглася не ушкодженою), що становить 25 % від загальної кількості поховань озброєних жінок. Отже, інформативність і достовірність цієї вибірки досить висока.

Конструктивні особливості насипів

Усі поховання амазонок кримської серії *підкурғанні*. Більшість насипів на час розкопок було пошкоджено оранкою або будівельними роботами. Висотні показники коливаються від 0,5–0,7 м (внаслідок регулярної оранки) до 1,4 м (Братське к. 7, Володимирівка к. б/н*) – 2,1 м (Дорт-Оба-3). Найбільший насип має курған № 2 з групи Трьохбратніх курғанів – висота 6,7 м за діаметра 43,5 м. Найменший діаметр насипу (через руйнацію) – 13,5 м – має курған № 12 (1980 р.) Акташського могильника. Діаметр решти – у межах 18–46 м. У чотирьох курғанах зафіксовані кам'яні крєпиди діаметром від 9 до 20 м, в одному з них (с. Новоозерне к. 3) – подвійне кам'яне кільце. Тільки в одному випадку (с. Матвіївка к. б/н) насип оточував кільцевий рівчак (діаметр 20,5 × 18,5 м, шир. 0,7–1,5 м, гл. 0,2 м). У семи курғанах відзначені залишки тризни, розташовані в різних частинах – на похованому чорноземі (с. Володимирівка – два скупчення; с. Героївка к. 16),

* к. б/н – розкопаний поодинокий насип без номера.

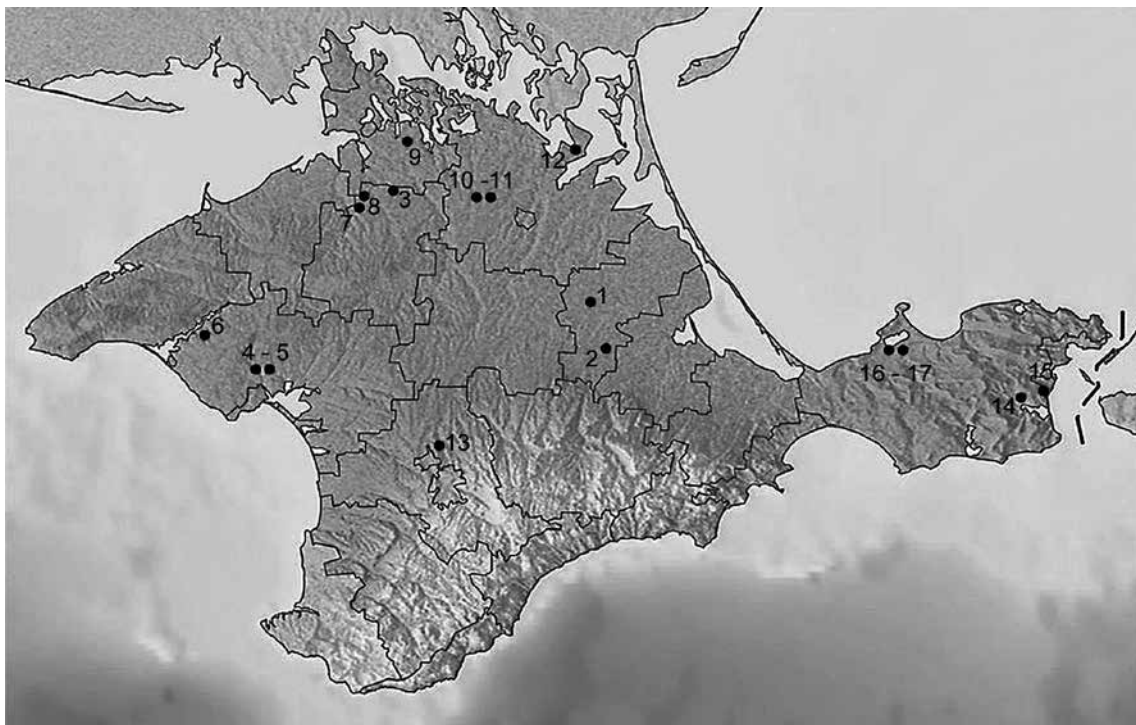

Рис. 1. Карта-схема розташування поховань скіфських амазонок на теренах Криму

серед каменів крениди (с. Суворовське к. 8), в насипу (с. Суворовське к. 13; Камкалі к. 1; Акташський могильник к. 12–1980 р.) і у рові (с. Матвіївка к. б/н). На відміну від інших регіонів, до складу тризни в курганах кримських амазонок входять лише уламки амфор і жодного разу не помічено будь-яких інших знахідок, приміром, кісток тварин.

Послідовність спорудження могил

Дві могили (с. Червоне к. 4 та с. Матвіївка к. б/н) були впушені до насипів доби бронзи, решта репрезентовані основними (7), боковими (3), тобто збудованими одночасно з основними, і впускними (6) в насипах скіфського часу. І лише в одному випадку (с. Вишнівка) визначення немає. Отже, переважають (10 з 17) основні й одночасні їм могили. До їхнього числа можна додати ще дві, впушені в центр насипів передскіфського часу (табл. 1). Тобто, впускні поховання становлять менше ніж чверть (23,5 %) від загальної кількості.

У серії представлено *п'ять типів поховальних споруд* * (табл. 1):

1 тип – проста ґрунтова яма. Цей тип репрезентують чотири могили: с. Червоне, курган № 4 (рис. 2, 1), поховання № 3; с. Братське, курган № 7, поховання № 5; с. Калиніне, курган № 3,

поховання № 3 (рис. 2, 3); Акташський могильник, курган № 12, поховання № 2 (рис. 2, 2);

2 тип – яма з кам'яним облицюванням, так звана *плитова гробниця*. Репрезентований чотири могилами: смт Новоозерне, курган № 3 (рис. 2, 6); Дорт-Оба-3; група Трьохбратніх курганів, курган № 2, поховання № 3 (рис. 2, 5); с. Героївка (Керч), курган № 16 (рис. 2, 4);

3 тип – *підбій*. Єдиний випадок – курган у с. Матвіївка, поховання № 8 (рис. 3, 1);

4 тип – *катакомба*. Найчисленніша група репрезентована шістьма могилами: курган у с. Фрунзе, поховання 1 (рис. 3, 4); с. Вишнівка, курган № 3, поховання № 3 (рис. 3, 2); курган у с. Володимирівка, поховання № 2; курган у с. Володимирівка, поховання № 4 (рис. 3, 3); с. Камкалі, курган № 1, поховання Б; Акташський могильник, курган № 12, поховання № 1;

5 тип – *кам'яний ящик*, поставлений на похованому чорноземі. Два комплекси – с. Суворовське, курган № 8, поховання № 1; с. Суворовське, курган № 13, поховання № 1 (див. рис. 2, 7).

Отже, за кількістю безумовно переважають ями (8, або 47 %), на другому місці найбільш характерний тип скіфських могил – катакомби (6, або 35,3 %), далі йдуть кам'яні ящики (два, або 11,8 %) і лише одна споруда репрезентована підбоям (5,9 %). Тобто, з одного боку, поховальні споруди відповідають скіфським традиціям, з іншого, мають певне місцеве забарвлення.

* Докладний опис поховальних комплексів див.: [30, с. 330–343].

Рис. 2. Типи поховальних споруд: ґрунтові ями (1–3); плитові гробниці (4–6); кам'яний ящик (7).

1 – с. Червоне, курган № 4, поховання № 3;

2 – Акташський могильник, курган № 12;

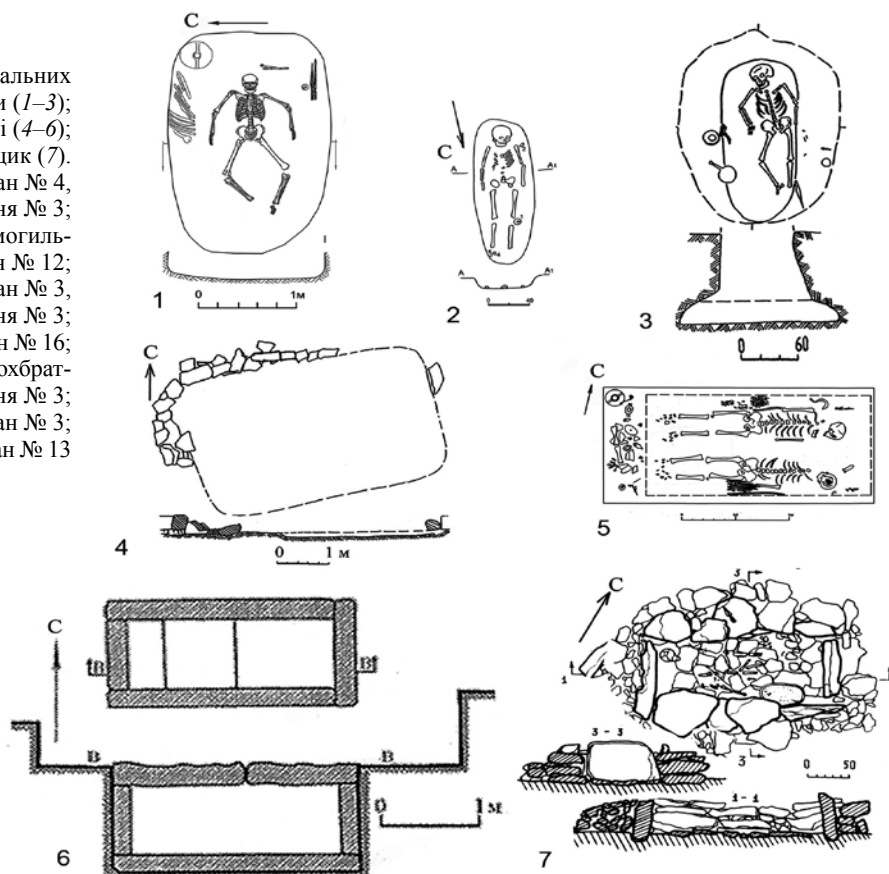
3 – с. Калиніне, курган № 3, поховання № 3;

4 – пос. Героївка, курган № 16;

5 – Середній (№ 2) Трьохбратній курган, поховання № 3;

6 – с. Новоозерне, курган № 3;

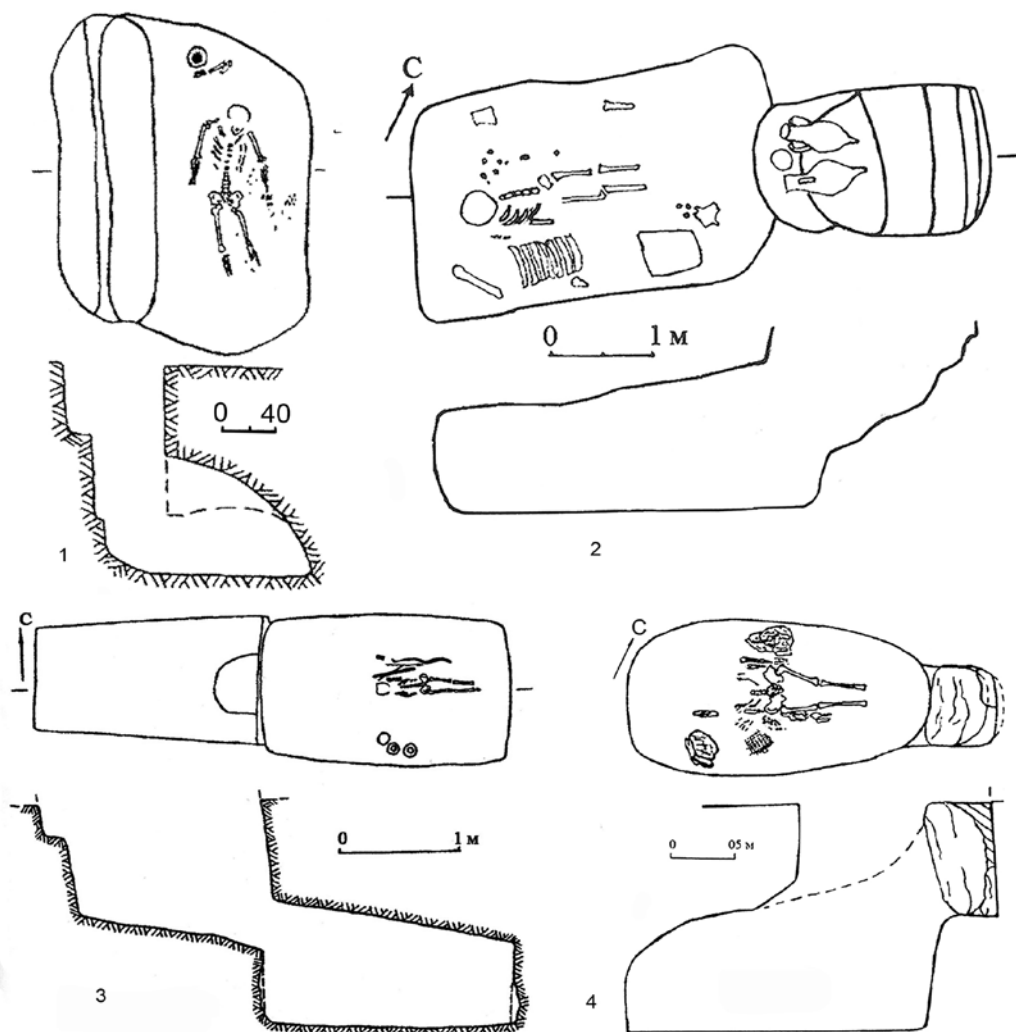
7 – с. Суворовське, курган № 13

Таблиця 1. Поховальні споруди

№ пор.	Пункт, курган, поховання	Тип (к., п., я., кам. ящ., п. г. *)	Вх. яма			Камера			По-грабовано
			Роз-міри	Глиби-на	Орієн-тація	Роз-міри	Гли-бина	Орієн-тація	
1	с. Червоне, курган № 4, поховання № 3 (в)	я. ?				2,5×1,6	0,3 ?	3-Сх	—
2	с. Фрунзе, поховання (о?)	к.	0,6×0,7	1,0	ПнСх-ПдЗ	2,05×1,37	2,1	ПнСх-ПдЗ	—
3	с. Братське, курган № 7, поховання № 5 (б)	я.				2,1×1,0	1,2	3-Сх	—
4	с. Суворовське, курган № 8 (о)	кам. ящ.				6,0×4,4		ПдЗ-ПнСх	+
5	с. Суворовське, курган № 13, поховання № 1 (о)	кам. ящ.				2,05×0,9		ПдЗ-ПнСх	—
6	поховання Новоозерне, курган № 3 (о)	п. г.				4,9×3,0		ПдЗ-ПнСх	+
7	с. Калиніне, курган № 3, поховання № 3 (в)	я.				2,4×1,65	1,1	ПнЗ-ПдС	—
8	с. Матвійка, курган, поховання № 8 (в)	п.	2,4×0,7	1,65	ПдЗ-ПнСх	2,5×1,2	1,65	ПдЗ-ПнСх	—
9	с. Вишнівка, курган № 3, поховання № 3 (?)	к.	1,5×0,9	1,0	ПнСх-ПдЗ	2,3×1,4	0,9	ПнСх-ПдЗ	—
10	с. Володимирівка, курган, поховання № 2 (в)	к.	1,0×1,52	0,95	ПнЗ-ПдСх	2,0×1,5	1,45	ПнЗ-ПдСх	—
11	с. Володимирівка, курган, поховання № 4 (в)	к.	1,9×1,0	1,3	3-Сх	2,8×1,3	2,0	3-Сх	—
12	с. Камкалі, курган № 1, поховання Б (б)	к.	1,3×0,8	2,2	3-Сх	2,4×1,6	2,7	3-Сх	частково
13	Дорт-Оба-3 (о)	п. г.				2,8×1,8	?	3-Сх	?
14	Трьохбратні кургани, курган № 2, гробн. № 3 (б)	п. г.				3,3×2,0	2,0	3-Сх	—
15	Героївка (Керчь), курган № 16, гробн. (о)	п. г.				2,01×0,8	1,45	3-Сх	+
16	Акташський могильник, курган № 12, поховання № 1 (о)	к.	1,6×0,9	?	Сх-З	2,4×1,1	1,4	Сх-З	+
17	Акташський могильник, курган № 12, поховання № 2 (в)	я.				1,68×0,6	1,4	Пн-Пд	—

* Пояснення до скорочень: к. – катакомба, п. – підбійна споруда; я – яма; кам. ящ. – кам'яний ящик; п. г. – плитова гробниця.

Рис. 3. Типи поховальних споруд: поховання підбійного типу (1); катакомби (2–4). 1 – с. Матвіївка, поховання № 8; 2 – с. Вишнівка, курган № 3, поховання № 3; 3 – с. Володимирівка, поховання № 4; 4 – с. Фрунзе, курган б/н

Конструктивні особливості поховальних комплексів амазонок Криму

До таких, перш за все, належить широке застосування каменю. Це зайвий раз підтверджує, що природний компонент у тому чи тому вигляді слугує матеріальною основою створення поховальної споруди і впливає на її форму. До того ж, у будь-якому суспільстві існує усталена типологія поховальних споруд, закріплених місцевими традиціями [15, с. 284]. Напевно, саме тому майже третина могил представлена плитовими або кам'яними ящиками, характерними для цього регіону. Тут само можна згадати і курган № 1 поблизу с. Камкалі, де долівку камери поховання Б було вкрито морськими мушлями. Цей елемент також пов'язаний з регіональними традиціями.

Серед особливих конструктивних елементів варто згадати кілька варіантів перекриття входу до камери. У кургані № 3 поблизу с. Вишнівка вхід до камери перекрили трьома амфо-

рами (рис. 3, 2). У дитячому похованні № 2 кургану поблизу с. Володимирівка вхід до камери щільно перекривала кам'яна плита, посилена глиняною обмазкою (рис. 3, 4), а в похованні підлітка 4 цього ж кургану вхід забили глиняною пробкою, підсиливши її потужною (до 0,28 м) глиняною обмазкою. Цілком імовірно, що в двох останніх випадках така щільна ізоляція є проявами ритуалу знешкодження небезпечних небіжчиків.

Обряд поховання

Майже всі захоронення здійснено за обрядом *інгумації*. Небіжчика клали випростано на спині, в характерній для скіфського поховального обряду позі. Однак слід згадати і три винятки. В одному випадку (курган № 3 поблизу с. Калиніне) жінка лежала з підігнутою в коліні правою ногою (див. рис. 2, 3). У другому (курган № 4 поблизу с. Червоне) – небіжчиця лежала з відведеними в сторони руками, а її ноги розпалися

ромбом (рис. 3, 1). Не виключено, що такі пози були зумовлені загибеллю войовниць на полі брані. До оригінальних належить і поховання жінки з кургану Дорт-Оба-3, здійснене в сидячому стані. Це перше поховання в такій позі серед поховань амазонок Європейської Скіфії. Водночас такі звичаї зафіксовані в Акташському могильнику. У напівсидячому положенні тут поховані: чоловік у могилі кургану № 35, дитина 5–7 років у могилі кургану № 21 і жінка в могилі кургану № 56 – з відведеними в сторони руками так, наче вони впираються в підлогу, і злегка підігнутою в коліні правою ногою [1, с. 27]. Поодинокі поховання небіжчиків у сидячій позі трапляються на території Східної Грузії за доби пізньої бронзи і раннього заліза. До таких належить поховання молодої жінки 30–40 років із могильника Земо-Авчала кінця II тис. до н. е. [16, с. 149]. У могилі округлої форми (діаметром 1,4 м, глибиною 0,65 м) з дерев'яним перекриттям жінку посадили з зігнутими в колінах ногами та обперши спиною на стінку могили. Заупокійний набір інвентарю складався з меча, списа, залізного ножа, м'ясної їжі (?), пари бронзових браслетів, п'ятох бронзових дротяних кілець, безлічі намистин, шила, двох глиняних посудин та ін. [41, с. 47–48]. Пояснення подібного обряду поховання у дослідників поки немає.

Орієнтація небіжчиків. Безперечно домінує (10 випадків) західна орієнтація з незначним відхиленням, що є характерним для скіфських традицій. По одному випадку в могилах різного типу зафіксовано південну, східну і північно-східну орієнтацію тіл (див. табл. 1). Якщо західне і південно-західне орієнтування є характерним для скіфських пам'яток, то східне і північно-східне пов'язують зазвичай з античним впливом на похоронні традиції скіфів. А от північно-західний напрямок, вірогідно, зумовлений сезонними відхиленнями [11, с. 116].

У виборці переважають *індивідуальні* поховання, проте є і два парні – жінки з дитиною (с. Суворовське, курган № 13) та жінки і чоловіка (Другий Трьохбратній курган). Випадки парних захоронень відомі в ареалі могил скіфських войовниць [23, с. 10–11]. Поховання № 3 кургану № 3 біля с. Калиніне (де відкрито два не пограбовані, безсумнівно різночасові поховання) розцінюють як жіноче.

Вік у дев'яти випадках (понад 50 %) визначено антропологами, в решті – за характером речового супроводу. Точно визначено вік у семи випадках. Присутні майже всі вікові групи – від дітей (6–8 та 10–12 років) до представниці похилого віку (55–60 років) (табл. 2).

Таблиця 2. Поховальний інвентар

№ пор.	Пункт, курган, поховання	Кількість осіб, вік	Орієнтація, поза	Зброя			Прикраси		Посуд	Інші знахідки
				Стріли (с.), сагайдак (саг.)	Лук	Спис (с.), меч, дротик (д.)	Намистини (н.), мушлі (м.)	Перстень, сережки, браслет, бляшки		
1	с. Червоне, курган № 4, поховання № 3 (в)	1 дор.	На спині, ноги ромбом 3			с. д.			Амфора, ойнохоя	М'ясо+ніж, веретено, прясельце, флейта
2	с. Фрунзе, поховання	1 дор.	На спині, ЗПДЗ	саг., 32 с.	+				Дер. блюдо, дер. чашечка, кілік чернолак.	Решетчаст. настил, подушка, м'ясо+ніж, дер. гребінь, шка-тулка, піксіда, дзеркало, веретено, прясельце
3	с. Братське, курган № 7, поховання № 5 (б)	1 дор.	На спині, 3	26 с.					Глечик ліпний лощений	М'ясо+ніж, прясельце
4	с. Суворовське, курган № 8, кам. гроб	1		3 с.			1 н., подв.		Аск чернолак., амфора	
5	с. Суворовське, курган № 13, поховання № 1(о)	1 ж. 1 дит.	На спині, ПДЗ	саг., 5 с.			3 н., 2 м.			Кам. плитка, ніж
6	поховання Новоозерне, курган № 3, кам. гроб.			2 с.			5 н. ?	Браслет	Дно чернол., фр-т глечика гончарн.	

Продовження табл. 2

№ пор.	Пункт, курган, поховання	Кількість осіб, вік	Орієнтація, поза	Зброя			Прикраси		Посуд	Інші знахідки
				Стріли (с.), сагайдак (саг.)	Лук	Спис (с.), меч, дротик (д.)	Намістники (н.), мушлі (м.)	Перстень, сережки, браслет, бляшки		
7	с. Калиніне, курган № 3, поховання № 3 (в)	1	На спині, ПдЗ	47 с.		с.	10 н.	1 с. зол.	Глечик ліпний, солонка чорнолак.	М'ясо+ніж, дзеркало, ларчик, ворварка
8	с. Матвіївка, курган, поховання № 8 (в)	1 дор.	На спині, ПнСх	42 с.				Брасл. з 10 нам.	Корчага ліпна	М'ясо, подушка
9	с. Вишнівка, курган № 3, поховання № 3	1	На спині, ПдЗ	7 с.					3 амфори, глечик гончарн., скіфос чорнолак., кілік чорнолак.	М'ясо +2 ножі, кам. плитка, дзеркало, 2 гальки
10	с. Володимирівка, курган, поховання № 2 (в)	1 дит.	На спині, ПнЗЗ	5 с.			6 н.			Рослинна підстилка, глин. підсіпка
11	с. Володимирівка, курган, поховання № 4 (в)	1 підл.	На спині, З	саг., 5 с.	+		15 н. 1 м.		2 ліпні посудинки кілік чорнолак.	Рослинна підстилка, 2 лісові горіхи, зал. предмет
12	с. Камкали, курган № 1, поховання № Б (б)	1 20–30	На спині, З	7 с.			11 н. 2 м.		кілік чорнолак., лекіф чорнолак., горщик ліпний	М'ясо+ніж, дзеркало, дерев'яний розтиральн., веретено кіст., 2 прясельці
13	Дорт-Оба-3 (о)		Сидячи	саг., с.		с. бр.	15 н.	2 с. зол. 1 п. сріб. 67 бл. зол.	3 амфори, посудина сіролощ., посудина чорнолак., патера червоног.	М'ясо+ніж, прясельце
14	Трьохбратній курган № 2, кам. гроб. № 3 (б)	1 ж. 30–40 1чол. 35–45	На спині, Сх	саг., 52 с.	+	с.		2 с. сріб.	Алабастр гіпсовий	Застібка кіст., подушка, саркофаг
15	Героївка (Керчь), курган № 16, плит. гроб.	1 55–60	Кістки розкидані	40 с.		с., меч			Ф-ти амфор і посудин, 2 лекіфи чорнолак.	Ніж, ворварка бр., основа кам. стели поруч
16	Акташ. м. 12, поховання № 1 (о)	1 16–18	На спині, З	3 с.					Амфора	
17	Акташ. м. 12, поховання № 2 (в)	1 18–25	На спині, Пд	2 с.			1 н. 1 м.		Ойнохоя світлоглин.	

Деталі інтер'єру могил. Серед решток речового заповнення внутрішнього простору поховальних споруд найчастіше зберігаються елементи *ложа*. В похованні кургану поблизу с. Фрунзе збереглися рештки дерев'яного решітчастого настилу; в обох похованнях кургану поблизу с. Володимирівка були рослинні підстилки; а в похованнях курганів поблизу сіл Фрунзе і Матвіївка лежало по одній рослинній подушці. Всі ці

елементи відомі в пам'ятках скіфів, у тому числі амазонок. Крім того, у Другому Трьохбратньому кургані були підстилка з рогажі і подушки, що лежали в саркофазі. Саркофаги належать до предметів, що трапляються у поховальних комплексах скіфської еллінізованої знаті другої половини IV ст. до н. е.

Набори заупокійного супроводу. В більшості випадків супровід доволі скромний. Визначальним

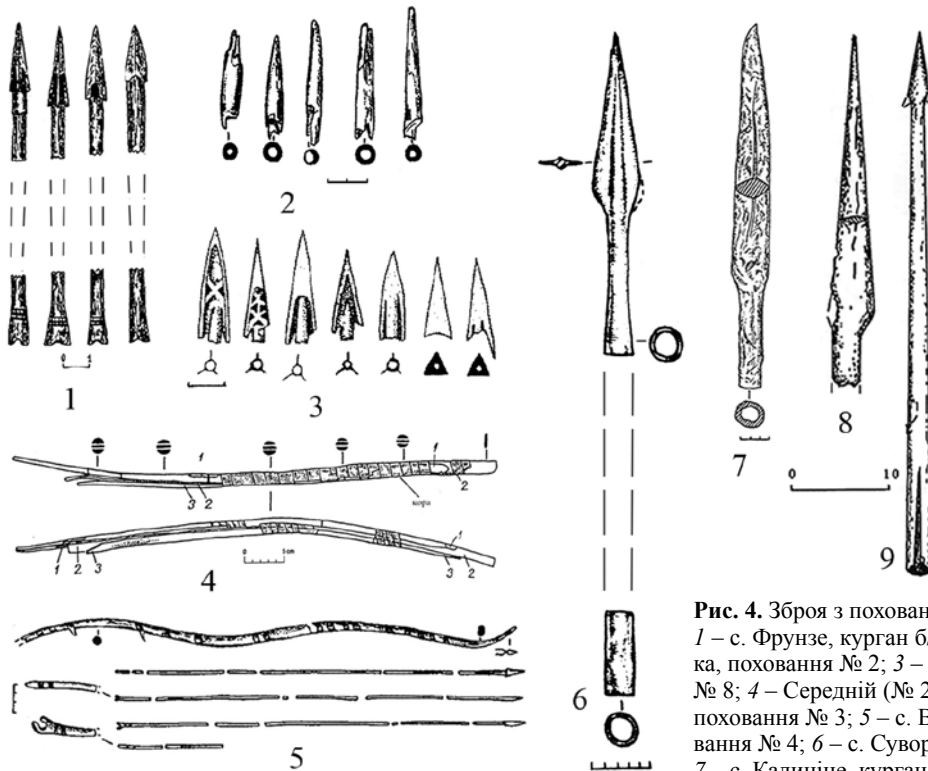

Рис. 4. Зброя з поховань амазонок Криму: 1 – с. Фрунзе, курган б/н; 2 – с. Володимирівка, поховання № 2; 3 – с. Матвіївка, поховання № 8; 4 – Середній (№ 2) Трьохбратній курган, поховання № 3; 5 – с. Володимирівка, поховання № 4; 6 – с. Суворовське, курган № 13; 7 – с. Калиніне, курган № 3, поховання № 3; 8–9 – с. Червоне, курган № 4, поховання № 3

у комплектах (особливо за браком антропологічних даних) є поєднання зброї та характерних речей-маркерів жіночих наборів (прикрас, люстра, веретена, кам'яної плитки) (табл. 2). Зупинюся на окремих знахідках із комплектів супровідного реманенту.

Серед зброї відмічу три дерев'яні луки (Фрунзе, Другий Трьохбратній курган, с. Володимирівка, поховання № 4) при двох жінках і підлітку (рис. 4, 4–5). У всіх трьох випадках лук поєднується із сагайдаком зі стрілами (відповідно 32, 52 і 5 стріл). Досі цей вид стрілецької зброї виявлено в жіночих могилах лише одного разу – уламки дерев'яного лука в похованні № 2 кургану № 20 Нікопольського курганного поля [4, с. 67]. Проте, нагадаю, що і в чоловічих могилах луки фіксуються вкрай рідко.

Серед зброї дальнього бою переважають, як завжди, *стріли*. Зупинюся на кількісному аспекті. За винятком одного поховання (с. Червоне, курган № 4, поховання № 3), решта містять бронзові вістря стріл – від двох до 53 в одному наборі (рис. 4, 1–3). При цьому в дев'яти з них знайдено 2–7 екземплярів. По одному вістря стріли – у п'яти жіночих могилах Акташського могильника [1, с. 38]. Інтерпретація одиничних знахідок стріл вельми неоднозначна – один-три вістря в могилі жінки розглядають, приміром, як амулети або якийсь магічний знак [38, с. 172,

176], вотивні предмети [35, с. 20–21; 17, с. 210–211], маркер певного соціального прошарку чи взаємозв'язок із похованням [20, с. 356]. Не заперечуючи можливість використання одиничних наконечників стріл у наборі амулетів (за наявності інших елементів такого набору), все ж нагадаю скіфський курган № 5 поблизу с. Зелене в Херсонській області, де серед дуже нечисленного інвентарю двох дівчаток-охоронниць (похованих у індивідуальних могилах) було, відповідно, один і три бронзові вістря стріл [33]. Отже, кількість стріл у могилі, на мій погляд, зумовлена двома моментами: 1) певним соціальним статусом (кількість одиниць прямо пропорційна соціальній страті); 2) ступенем пограбування комплексу. Цими самими обставинами може пояснюватися і кількість одиниць зброї загалом у жіночій могилі [29, с. 77].

Лише в п'яти комплексах наявні *списи* (29,4 %) (рис. 4, 6–8), і в одному – *дротик* (рис. 4, 9), що відповідає загальній ситуації: у степових придніпровських комплексах майже кожен третю амазонку поховали із списом [26, р. 269].

Фрагментований *залізний меч* (Героївка, курган № 16) є єдиною знахідкою зброї ближнього бою. Цей вид озброєння не є характерним для амазонок і трапляється тільки в трьох степових комплексах (с. Мар'ївка, курган № 6, с. Любимівка, курган № 38, с. Виноградне, курган № 22)

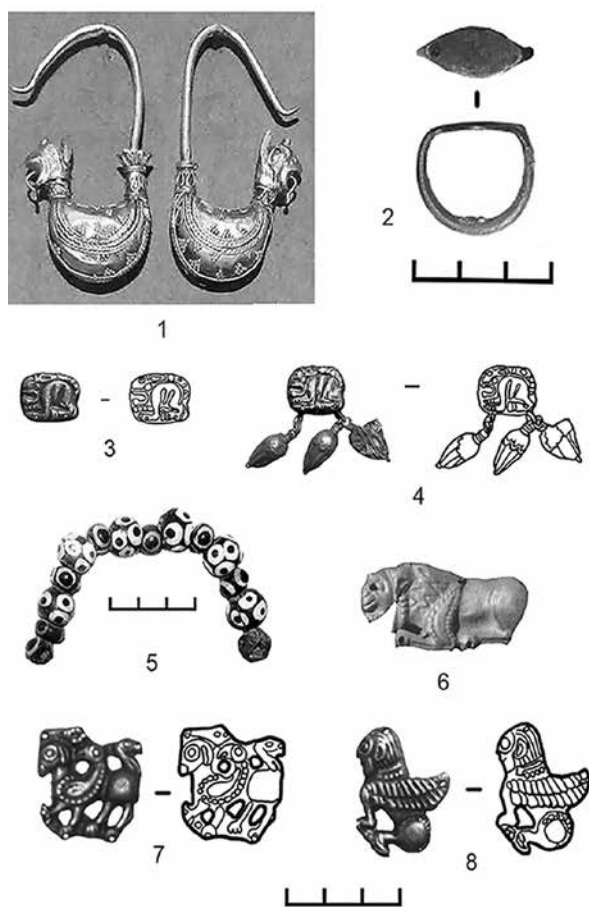

Рис. 5. Комплект прикрас із поховання амазонки кургану Дорт-Оба

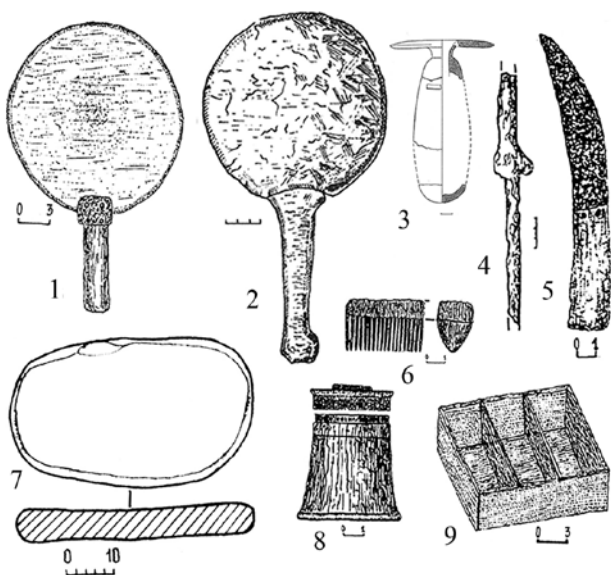

Рис. 6. Предмети туалету і знаряддя праці:
1, 4–6, 8–9 – с. Фрунзе, курган б/н;
2 – с. Калиніне, курган № 3, поховання № 3;
3 – 2-й Трьохбратній курган, поховання № 3;
7 – с. Суворовське, курган № 13

[26, с. 267]. У той же час в Єлизаветівському могильнику на Дону мечі знайдені в семи (із 33) жіночих могилах, п'ять з яких містять повний набір наступального озброєння (стріли, спис і меч) [37, с. 22]. До речі, серед комплексів кримських амазонок лише у плитовій гробниці кургану № 16 поблизу с. Героївка містився повний набір зброї – меч, спис і 40 стріл.

Серед **прикрас** превалюють, як і на інших територіях, *намистини* (в дев'яти могилах від однієї до 15 у наборі), в трьох випадках доповнені *мушлями*. Інші типи прикрас поодинокі, за винятком *сережок*, які знайдено в трьох випадках, є один *перстень* і два *браслети* з намистин. Прикраси зі срібла і золота – лише в трьох наборах, два з яких належать представницям еллінізованої еліти (рис. 5). *Предмети туалету*: дзеркала (4), скриньки (2), гребінь (1), піксіда (1) відносно рідкісні (рис. 6, 1–2, 6, 8, 9).

Знаряддя праці репрезентовані *веретенами та прясельцями* (рис. 6, 4) до них із п'ятьох наборів (29,4 %). До цієї ж категорії належать і дві кам'яні плитки (з двох комплексів) (рис. 6, 7), які, до речі, в пам'ятках більш пізнього часу є маркерами поховань амазонок.

М'ясна напугня їжа із ножем наявна у семи комплексах, причому в одному з них (с. Фрунзе) збереглося і дерев'яне блюдо. Ще в трьох комплексах знайдено по одному залізному *ножу* (рис. 6, 5).

Посуд, наявний у 15 похованнях (88,2 %). Його репрезентують: *амфори* (10 у шести комплексах), *чорнолакові* (12 у дев'яти комплексах), *кружалні* (7 у шести комплексах), *ліплені* (шість у п'яти комплексах) (рис. 7) і по одній *дерев'яна* та *гінсова* (рис. 6, 3) посудини. При цьому в одному наборі міститься від однієї (п'ять могил) до шести (дві могили) посудин. За цим показником кримські могили амазонок наближаються до поховальних комплексів Нижнього Подністров'я [31].

До числа **унікальних** належать два артефакти. Серед знахідок із поховання Б кургану № 1 біля с. Камкалі згадується *дерев'яний розтиральник*. Опису чи зображення цієї речі немає (вочевидь вона не збереглася) [10, с. 50]. На теренах Європейської Скіфії відомо лише три такі речі. В Криму в похованні № 3 згаданого вище кургану біля с. Володимирівка Червоноперекопського району, де в жіночій могилі в комплекті зі сланцевою плиткою лежали два дерев'яні розтиральники підтрикутної в перетині форми із заглаженою поверхнею (розмірами 11,0 × 8,0 × 5,0 та 9,0 × 8,0 × 8,0 см) [8, с. 13, рис. 7; 10, с. 49] (рис. 8, 1). Ще два такі розтиральники знайдено

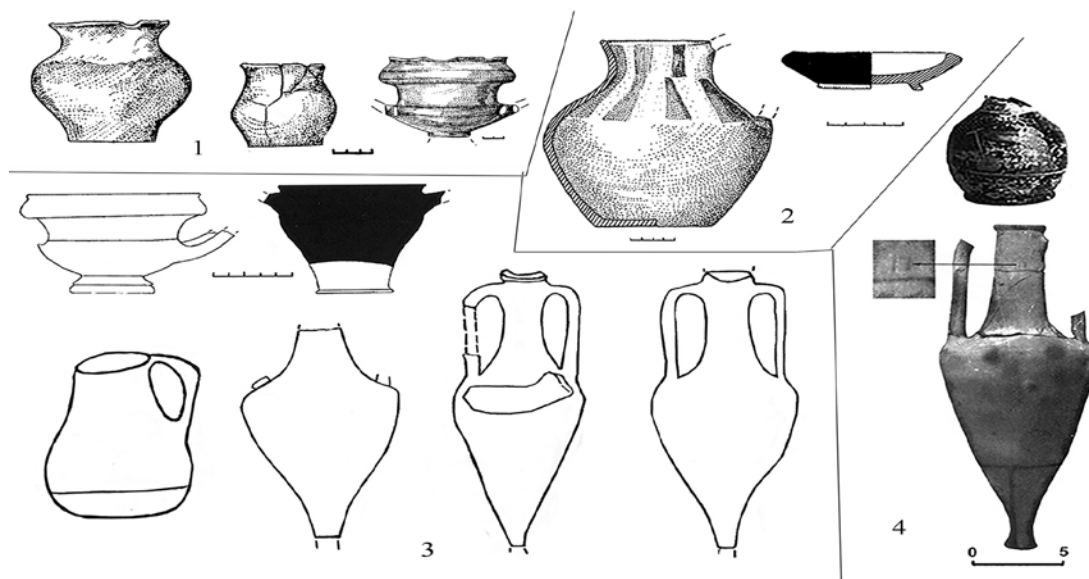

Рис. 7. Набори керамічного посуду:

1 – с. Володимирівка поховання № 4; 2 – с. Калиніно, курган № 3, поховання № 3;
3 – с. Вишнівка, курган № 3, поховання № 3; 4 – с. Червоне, курган № 4, поховання 3

в похованнях амазонок Скіфського Степу – поховання № 3 кургану № 2 (рис. 8, 3–4) і поховання № 3 кургану № 5 (рис. 8, 2) поблизу с. Зелене Верхньорогачицького району Херсонської області – пірамідальної форми із заполірованою поверхнею, розмірами, відповідно, 12,2 × 9,0 × 10,0 та 17,8 × 12,1 × 5,4 см. Обидва теж у комплекті з кам'яними плитками, які за-

звичай пов'язують із жіночими похованнями [34, с. 129, 140; рис. 8, 8; 11, с. 2].

З кургану № 4 біля с. Червоне походить *флейта*, зроблена з прямої пташиної кістки (рис. 1-А, 8). Аналогів у пам'ятках Європейської Скіфії поки немає. І тільки в одному похованні озброєних жінок (VIII Мечетсайському кургані на Уралі) в набір музичних інструментів імовірно входила і фрагментована кістяна сопілка або флейта [27, с. 158]. Єдина знахідка, але інакшої форми, є в матеріалах Неаполя Скіфського в Криму (рис. 5, 1–3). В той же час подібні музичні інструменти здавна добре відомі на теренах сучасної Туреччини (рис. 9, 1–3).

На завершення огляду поховань амазонок Криму варто додати, що їх хронологічний діапазон охоплює середину V – кінець IV ст. до н. е., при цьому переважну більшість датовано IV ст. до н. е.

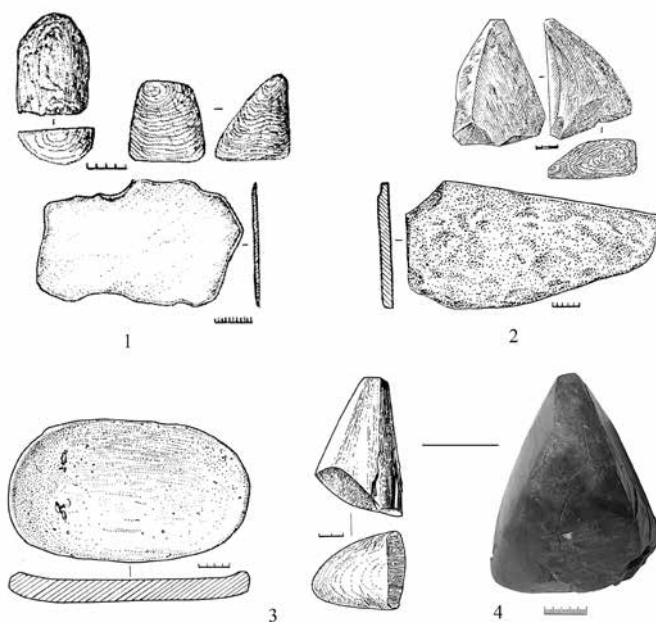

Рис. 8. Дерев'яні розтиральники з кам'яними плитками:

1 – с. Володимирівка, поховання № 3;
2 – с. Зелене, курган № 5 поховання № 3;
3–4 – с. Зелене, курган № 2, поховання № 3

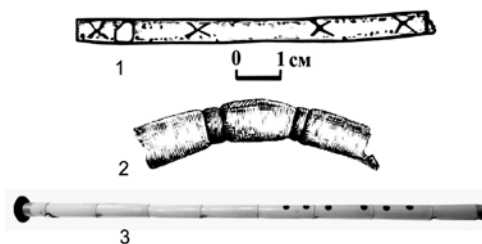

Рис. 9. Кістяні флейти:

1 – с. Червоне, курган № 4, поховання № 3; 2 – Неаполь Скіфський; 3 – турецька флейта з колекції Музею археології та історії в м. Ле-Манн (Франція)

Список сокращений

- БИ – Боспорские исследования
 ЗОАО – Записки Одесского археологического общества
 ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
 СА – Советская археология

Список литературы

- Бессонова С. С. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму / С. С. Бессонова, Е. П. Бунятян, Н. А. Гаврилук. – Київ : Наукова думка, 1988. – 220 с.
- Ганина О. Д. О женских захоронениях в парных погребениях скифского времени / О. Д. Ганина // ЗОАО. – 1960. – Т. 1 (34). – С. 96–104.
- Ганина О. Д. До питання про жіночі поховання зі зброєю скифського часу / О. Д. Ганина // Праці Київського державного Історичного музею. – 1958. – Вип. 1. – С. 175–183.
- Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле / Б. Н. Граков // МИА. – 1962. – № 115. – С. 56–113.
- Гуляев В. И. «Амазонки» на Среднем Дону» / В. И. Гуляев // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж : Воронежский государственный педагогический университет, 2002. – С. 125–134.
- Гуляев В. И. На восточных рубежах Скифии (древности донских скифов) / В. И. Гуляев. – Москва : ИА РАН, 2010. – 344 с.
- Гуляев В. И. Новый памятник скифского времени на Среднем Дону / В. И. Гуляев, Е. И. Савченко // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху : труды Донской (б. Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН, 2001–2003 гг. – Москва : ИА РАН, 2004. – С. 35–52.
- Колотухин В. А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма (подкурганые погребения Степного Крыма начала железного века) / В. А. Колотухин. – Симферополь : Сонат, 2000. – 120 с.
- Колтухов С. Г. Лепная керамика скифского населения Степного и Предгорного Крыма / С. Г. Колтухов // Херсонесский Сборник. – 2004. – № XII. – С. 68–120.
- Колтухов С. Г. Скифы Крымского Присивашья в VII–IV вв. до н. э. Погребальные памятники. Ландшафтно-историческое районирование археологических памятников Крыма / С. Г. Колтухов. – Симферополь : Предприятие Феникс, 2012. – 140 с.
- Колтухов С. Г. Скифы Северо-Западного Крыма в VII–IV вв. до н. э. (погребальные памятники) / С. Г. Колтухов // Археологический альманах. – № 27. – Донецк : Донбасс, 2012. – 268 с.
- Колтухов С. Г. Погребения скифского времени в курганах Центрально-Крымской степи / С. Г. Колтухов // История и археология Крыма. – 2014. – Вып. 1. – С. 45–61.
- Колтухов С. Г. Скифское погребение в кургане Дорт-Оба 3 / С. Г. Колтухов, С. Н. Сенаторов // Таврические студии. Исторические науки. – 2014. – № 6. – С. 66–73.
- Копылов В. П. Погребения «амазонок» в курганах Елизаветовского могильника / В. П. Копылов, Э. В. Яковенко, С. Ю. Янгулов // II Международная конференция «Скифы и сарматы в VIII–III вв. до н. э.», посвященная памяти Б. Н. Гракова : тезисы докладов / отв. ред. С. И. Лукьяшко. – Азов ; Ростов-на-Дону : Южный научный центр РАН, 2004. – С. 53–57.
- Мельник В. И. Погребальное сооружение: природная среда, традиция, обряд / В. И. Мельник // Археологическая наука: практика, теория, история : сборник научных трудов памяти И. С. Каменецкого. – Москва : ИА РАН, 2016. – С. 283–287.
- Ниорадзе Г. К. Погребение из Земо-Авчала / Г. К. Ниорадзе // Вести Государственного музея Грузии. – 1931. – Т. 6. – С. 140–150.
- Пуздровский Е. А. Грунтовый склеп 1–2 вв. н. э. с предметами из дерева из Усть-Альминского некрополя / Е. А. Пуздровский, А. Е. Соломоненко // Древняя Таврика : сб. науч. работ / под общ. ред. Ю. П. Зайцева, В. И. Мордвинцевой. – Симферополь : Универсум, 2007. – С. 207–228.
- Савченко Е. И. Могильник скифского времени «Терновое-1 – Колбино-1» на Среднем Дону (погребальный обряд) / Е. И. Савченко // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН / отв. ред. В. И. Гуляев. – Москва : ИА РАН, 2001. – С. 53–143.
- Синика В. С. Женские погребения с оружием позднескифского могильника у с. Глиное / В. С. Синика, А. Н. Алемша // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья : материалы полевого семинара / отв. ред. Е. В. Яровой. – Тирасполь : НИЛ «Археология» ПГУ, 2000. – С. 43–46.
- Синика В. С. Комплекс вооружения и предметов воинского снаряжения из скифского могильника конца IV–II вв. до н. э. у с. Глиное в Нижнем Поднестровье / В. С. Синика, Н. П. Тельнов // Война и военное дело в скифо-сарматском мире : материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой / отв. ред. С. И. Лукьяшко. – Ростов-на-Дону : Издательство ЮНЦ РАН, 2014. – С. 345–366.
- Смирнов К. Ф. «Амазонка» IV века до н. э. на Дону / К. Ф. Смирнов // СА. – 1982. – № 1. – С. 121–131.
- Тельнов Н. П. О скифских женских погребениях с оружием в Молдавии / Н. П. Тельнов // Взаимодействие культур и хронология Северо-Понтийского региона / отв. ред. Е. Савва. – Кишинев : АНМ, 2003. – С. 252–260.
- Фиалко Е. Е. Погребения женщин с оружием у скифов / Е. Е. Фиалко // Курганы Степной Скифии / отв. ред. Ю. В. Болтрик, Е. П. Бунятян. – Київ : Наукова думка, 1991. – С. 4–18.
- Фиалко Е. Е. Погребения амазонок Чертомлыкского курганного поля / Е. Е. Фиалко // БИ. – 2010. – Вып. 23. – С. 166–190.
- Фиалко Е. Е. Погребения амазонок из могильника Мамай-Гора / Е. Е. Фиалко // Stratum plus. Культурная антропология и археология. – 2010. – № 3. – С. 187–196.
- Фиалко Е. Е. Паноплия скифских воительниц / Е. Е. Фиалко // Tyragetia. Serie noua. – 2011. – Vol. V [XX], nr. 1. – P. 265–278.
- Фиалко Е. Е. Скифские амазонки и музыка / Е. Е. Фиалко // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой). – Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – Вып. IV. – Курск : МУП «Курская городская типография», 2012. – С. 155–164.
- Фиалко Е. Е. Серия погребений амазонок из Нижнего Поднестровья / Е. Е. Фиалко // Stratum plus. – 2013. – № 3. – С. 203–222.
- Фиалко Е. Е. Амазонки во времени и пространстве / Е. Е. Фиалко // Археологія і давня історія України. – 2015. – Вип. 4 (17). – С. 46–99.

30. Фіалко Е. Е. Погребения амазонок Крыма / Е. Е. Фіалко // Археология та етнологія півдня Східної Європи / відп. ред. З. П. Маріна. – Дніпро : Ліра, 2016. – С. 328–345.
31. Фіалко Е. Е. Серия погребений скифских воительниц в могильнике у с. Глиное (Молдова) // Археология і давня історія України. – 2017. – Вип. 2 (23). Старожитності раннього залізного віку. – С. 208–227.
32. Фіалко О. Є. Нові поховання амазонок Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя / О. Є. Фіалко // Наукові записки. Серія: історичні науки. – Кіровоград, 2011. – Вип. 14. – С. 34–46.
33. Фіалко О. Є. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині / О. Є. Фіалко // Археологія. – 2012. – № 1. – С. 82–92.
34. Фіалко О. Є. Дружинний могильник скіфів на Лівобережній Херсонщині / О. Є. Фіалко // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – 2015. – XVIII. – С. 120–156.
35. Хазанов А. М. Час і мотиви пограбування скіфських курганів / А. М. Хазанов, Е. В. Черненко // Археологія. – 1979. – № 30. – С. 18–27.
36. Шевченко А. А. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино 1 на Среднем Дону / А. А. Шевченко // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху : труды Донской археологической экспедиции ИА РАН в 2004–2008 гг. / отв. ред. В. И. Гуляев. – Москва : ИА РАН, 2009. – С. 26–111.
37. Янгулов С. Ю. Вооружение и военное дело скифов Нижнего Дона (по материалам Елизаветовского могильника) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / С. Ю. Янгулов. – Москва : ИА РАН, 2008. – 28 с.
38. Яценко С. А. О некоторых сторонах военной организации древних кочевников европейской Степи / С. А. Яценко, Е. В. Вдовченков // Знание. Понимание. Умение. Научный журнал Московского гуманитарного университета. – 2015. – № 1. – С. 171–182.
39. Fialko E. Amazons' burials in the lands of Steppe Scythia / E. Fialko // The Necropolises and the Environment (1st mill. BC): Proceedings of the 11th International Colloquium of funerary Archaeology / eds. V. Sirbu and D. Ciobanu. – Mousaios. – Buzau-Braila, 2009. – Vol. XIV. – P. 47–59.
40. Guliaev V. I. Amazons in the Scythia: New Finds at the Middle Don, Southern Russia / V. I. Guliaev // World Archaeology. – 2003. – Vol. 35. – No. 1. – The Social Commemoration of Warfare. – P. 112–125.
41. Rolle R. Amazonen in der Archäologischen Realität / R. Rolle // Kleist-Jahrbuch. – 1986. – S. 38–62.

O. Fialko

SCYTHIAN AMAZONS IN THE CRIMEA

The article deals with armed woman' burials in the territory of the modern Crimea in the Scythian times. The represented series is constituted by 17 complexes. Only 25 % of the total burial was subjected to robbery, so the informativity and reliability of this sample are quite high. All considered burials of the Amazons of the Crimea are situated under the kurgan. The height of the mounds varies from 0.5 m to 6.7 m, the diameter goes from 13.5 m up to 43.5 m. Inlet graves make up less than a quarter of the total amount.

The graves are represented by five types. Pits (47 %) and catacombs (35,3 %) are clearly the most numerous. The structural features of the funeral complexes of the Amazons of the Crimea include a wide use of the stone. Thus, the burial structures correspond to Scythian traditions but have a certain local specifics.

Almost all burial is carried out by the ritual of inhumacy. Among the original burials there is one of a woman from the Dort-Oba 3 kurgan, made in sedentary condition. This is the first case of burial in such a position among the graves of the Amazons of European Scythia. Age affiliation is identified in nine cases (more than 50 %). Almost all age groups of the dead are represented: from children (6–8 years old) to the elder women (55–60 years).

In most cases, the set implements are relatively modest. The combination of weapons and characteristic item-markers of women's headsets (jewelry, mirrors, spindles, stone tiles) is determinative in the sets of items. Unique things include a wood splitter and a bone flute.

The date of the Crimean Amazons 'is determined within the limits of the 5th–4th centuries BC.

Keywords: Amazon, burial, ceremony, grave goods, Crimea, Scythian age.

Матеріал надійшов 12.02.2018